



Історіографія. Джерелознавство

УДК 930.1(477)

А. Є. Атаманенко

УКРАЇНЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ В БІПОЛЯРНОМУ СВІТІ

У статті розглядаються різні аспекти сприйняття представниками української історіографії наукового доробку колег по обидві сторони “залізної завіси” біполярного періоду. Доведено, що закордонні дослідники мали доступ до радянської літератури. Обґрунтовано, що оцінка радянськими вченими творчості вчених діаспори залежала від лінії комуністичної партії, водночас вчені еміграції доволі об’єктивно оцінювали творчість радянських колег. В часи “залізної завіси” з боку закордонних українських вчених були зроблені офіційні спроби встановити безпосередній контакт з радянською наукою.

Ключові слова: “залізна завіса”, історіографія біполярного періоду, радянські колеги, українські закордонні вчені.

Українська історіографія протягом майже всього ХХ-го століття була змушена розвиватись двома окремими гілками – в Україні та поза її межами. Сьогодні існує значна кількість публікацій, які висвітлюють працю еміграційних вчених, розглядають доробок еміграційних наукових центрів, внесок у розвиток історичної науки українських дослідників з окремих країн тощо. У таких дослідженнях зустрічаємо й згадки про спроби або намагання співпраці дослідників, розділених “залізною завісою”, нами вже було зроблено спробу проаналізувати погляди на радянську історичну науку членів Українського історичного товариства [далі – УІТ. – А.А.] [1].

Вдалу спробу систематизації рефлексій еміграційних вчених зробив киянин О. Ясь, при цьому проаналізувавши підходи до оцінки діяльності останніх радянською історичною наукою [2, с.333-357]. Серед відзначених дослідником оціночних суджень є й сприйняття еміграційної історичної науки як своєрідного контрагента радянської у біполярній системі координат, що постала за часів “холодної війни” або як носія партійної та націоналістичної ідеології (при подібній оцінці часто вилучають “молодшу, англосовітську генерацію” на зламі ХХ – ХХІ століть) – історичного супротивника радянської історіографії, [2, с.333-357]. Не можна не погодитися з твердженням автора про спрощеність та схематичність такого уявлення та не вітати його достатньо вдалу спробу відтворити рефлексійний образ, що постає з творів українських закордонних істориків та значною мірою прийняти більшість зроблених висновків. Водночас варто з’ясувати, наскільки завдання та призначення української зарубіжної історичної науки було визначено її еміграційним статусом з такими наслідками як “надмірно заідеологізовані реакції”, “підвищена чуттєвість до соціокультурного середовища існування та інтелектуальних пріоритетів історичної науки на батьківщині” [2, с.335]. Тому, враховуючи відносно невелику кількість праць, присвячених дослідженню взаємовідносин та взаємних оцінок дослідників з обох сторін “залізної завіси”, серед яких помітне місце посідає згадана стаття київського історіографа О. Яся [3, с.117-125], спробуємо розглянути оцінку вченими діаспори біполярного періоду доробку радянських колег в цілому.

Важливими джерелами для розуміння ставлення українських вчених в еміграції до доробку материкової історіографії та її представників є рецензії на праці радянських вчених в періодичних виданнях, зокрема в журналі “Український історик” [4, с.64-106], інші публікації та епістолярна спадщина. Джерелом також є виступи на конференціях та повідомлення в рубриці “Українського історика” “Хроніка”. Крім того, неабияке значення для розуміння оцінки доробку дослідників в Україні мають публікації україномовного журналу “Рецензія”, що видавався Українським науковим інститутом Гарвардського університету, та рецензії на радянські видання, вміщені в англосовітських чи славістичних журналах, але через обмежений обсяг статті ми розглянемо ці тексти в наступних публікаціях. Зауважимо, що в архівах США відсутня

практика зшивання у справу та наскрізної нумерації архівних документів, як відсутня нумерація описів фонду. Тому замість номеру аркушу справи ми змушені зазначити в посиланнях дані про цитований лист, а дані про опис не подаємо.

Отже, можна ствердити, що вивчення поглядів на доробок колег-українців з-поза різних сторін кордону України дотепер переважно епізодично розглядалось у дослідженнях з іншими завданнями або в працях, присвячених конкретним вченим. Тому метою та завданнями цієї статті буде з'ясувати можливість об'єктивної оцінки українськими вченими діаспори та дослідниками з України внеску колег у вивчення історії України, встановлення можливості ознайомитись з науковим доробком колег, що перебували по іншій бік кордону, розкриття підходів при оцінці наукового доробку окремих вчених, вивчення можливості налагодження відносин між західними та "материковими" [слово "материковий" було поширеним в діаспорі для означення вчених з України. – А.А.] інтелектуалами.

Як відомо, більшість радянських дослідників, за винятком визначеного кола осіб, не мали доступу до праць колег з-поза кордону. Те, що офіційними шляхами потрапляло до України – опинялося в спеціальних сховищах. Як згадували старші колеги – Я. Ісаєвич та М. Ковальський – при можливості працювати в бібліотеках Польщі чи інших країн вдавалося ознайомитися з деякими дослідженнями. Якщо праці нелегально потрапляли в Україну, вони часом ставали небезпечним для життя та свободи, але важливим політичним матеріалом (використати їх в наукових дослідженнях і зробити офіційні посилання, зрозуміло, було неможливо). За спогадами Я. Ісаєвича, наприклад, в спеціальному сховищі в Карпатах деякі статті з відомого історичного журналу "Український історик", що видавався послідовно в США, Німеччині та знову в США, таємно передруковували для поширення [5, с.296]. Відомий український дисидент І. Гель згадував, що під час допитів його неодноразово запитували про те, чи має і чи читав статті цього журналу. Отже, радянське керівництво боялося поширення наукових досліджень українських зарубіжних дослідників, бо вони своїми поглядами і концептуальними засадами підривали історично-політичні канони радянської історичної концепції.

З іншого боку, інформація про доробок української закордонної історіографії таки доходила різними шляхами до вчених в Україні, причому згадки про неї були не лише в спеціальних виданнях з критикою "буржуазного націоналізму", для опрацювання яких з 1968 р. функціонував відділ зарубіжної історіографії в Інституті історії АН УРСР. У 1968 р. Я. Дашкевичеві під псевдонімом "С. Корибут" за сприянням редактора "Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР" (пізніше – журналу "Архіви України") І. Бутича [6, с.718] вдалося опублікувати позитивну статтю про творчість всесвітньовідомого гарвардського професора, українознавця, директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Прицака [7, с.81-83]. Більшість радянських публікацій, зі зрозумілих причин, лише негативно висвітлювала праці вчених діаспори, і далеко не в усіх таких публікаціях була можливість одержати інформацію "поміж рядками".

Одночасно дослідники з діаспори розуміли, що іноді в критичних статтях стосовно "буржуазних націоналістів", що з'являються в радянській Україні, вживається т.зв. езопова мова. Зокрема, після одержання від Л. Винара однієї з критичних статей К. Гуслистого 22 червня 1971 р. М. Чубатий писав: "...мені насуває думку цілі статті Гуслистого, чи він хотів мене вдарити, чи може поінформувати українців в Советах, про що пишуть за границею українські історики. Він, ніби б'ючи мене, але легко поінформував читачів про саму справу. Деколи є такі статті в Советах з-під рук скрито ідейних українців" [8]. В іншому листі, від 1 квітня 1973 р., він відзначав, що не всі праці радянських вчених можна відкидати, бо в деяких з них, часом присвячених критиці буржуазного націоналізму, подаються згадки, що дають уявлення про погляди [9]. Думку вченого може підтвердити знайомство з деякими (хоч і не всіма) подібними творами, в яких читач поза обов'язковою "лайкою" мав побачити головний зміст праць, що критикувалися.

Втім, вчені з-поза України були в цілому мали можливість (хоч часом і обмежену) ознайомитись із науковим доробком материкових колег [10, с.553]. Але їм були цікаві не лише праці, опубліковані материковими авторами, а й те, ким були самі автори. З деяким із дослідників (переважно, науковими функціонерами) вдавалося особисто познайомитися та поспілкуватись під час міжнародних наукових зустрічей. Деяких знали лише за їх працями. При цьому під критику підпадали в першу чергу ті дослідження материкових вчених, що сліпо слідували радянській концепції історії України. В працях, де були вдалі спроби висвітлення історії України або її окремих складових чи спеціальних історичних дисциплін, знаходили позитивні моменти, про що свідчить рецензійний розділ журналу "Український історик". Беззастережно позитивно, навіть якщо стосовно деяких положень творів висловлювалися й критичні зауваження, оцінювалася наукова праця О. Апанович, М. Брайчевського, Г. Логвина, М. Марченка, Ф. Шевченка та ін. Зрідка друкуючи праці материкових вчених в діаспорі, для забезпечення радянських дослідників прізвища заміняли псевдонімами, щоб не пошкодити їм [11, лист В. Дубровського до О. Оглоблина від 3.11.1964].

Можливість користуватися найновішими науковими публікаціями та періодичними виданнями, що виходили в Радянському Союзі, надавали університетські бібліотеки та низка спеціалізованих книгарень, що продавали радянську, в тому числі історичну, літературу (напр., сітка книгарень Віктора Камкіна, "Українська книгарня" в Канаді, радянську книгу продавали також в європейських містах). Відбувалася закупівля літератури і передплата періодичних видань деякими американськими бібліотеками (зокрема, багато літератури закуповувалося славистичним відділом Нью-Йоркської публічної бібліотеки). Існував навіть обмін літературою з провідними радянськими бібліотеками (зокрема, Українська вільна академія наук в Канаді по обміну з Державною бібліотекою ім. Леніна в Москві одержувала для власної книгозбірні журнал "Дніпро"

[12, с.11-12]). З України в Європу і навпаки література передавалася також нелегально і такі видання можна було дістати в Сарсельському науковому осередку [13, лист А. Жуковського до Л. Винара від 27.07.1978], тому часом зверталися до книгозбірні НТШ в Європі, якою завідувала Д. Сіяк. На думку М. Ждана, до Сарселю надходило більше радянської літератури, ніж до США [14, лист М. Ждана до Л. Винара від 13.04.1972]. Також зверталися у пошуку книг до колег в Польщі та до представників родини в Україні [14, лист М. Ждана до Л. Винара від 18.08.1972 (авт. копія)], а також до осередку отців Василіан у Римі [15].

Нерідко гостро критикуючи окремі погляди, більшість українських вчених на Заході, особливо представники старшого покоління, які особисто відчули репресивну дію тоталітарної радянської системи, притримувалася позиції, яку у праці “Думки про сучасну українську советську історіографію” висловив О. Оглоблин: до самих українських істориків ставитися з повагою, вважаючи, що “не можемо й не сміємо судити, тим паче, осуджувати українського советського історика, який не є вільний і відповідальний за концепції, визначені офіційною схемою і подиктовані урядовим замовленням” [16, с.80]. У відповідь на запитання про В. Голобуцького вчений виважено написав: “Голобуцького не знаю – це нова “зірка”. На жаль, не можу дістати його праць про козаччину. Читав деякі статті – зокрема з нагоди Полтави. Слабенько, але де-не-де є й власна думка, іноді навіть не тотожня з панівною там (приміром щодо Петрика). Але є й чимало нісенітниць. Ледве чи дадуть йому піднятися вище: крилонька зітруть” [17, лист О. оглоблина до Л. Винара від 15.04.1966]. Як відомо, В. Голобуцький став відомим дослідником історії козацтва, репрезентантом офіційного підходу до її висвітлення [18, с.284].

Втім, не всі розуміли, в яких обставинах доводилось працювати радянським вченим. В листуванні знаходимо дискусії щодо коректності критики радянських праць. Зокрема, О. Оглоблин, обурюючись щодо рецензії Василя Дубровського на статтю радянського дослідника 1920-х – 1930-х рр. Михайла Рубача, пригадав: “...його поводження щодо української науки в 1920-х роках [підкреслення О. Оглоблина. – А.А.] (до 1930 р.) було досить пристойне...” [19, с.364, 367]. Л. Винар, вихований в еміграційних умовах, в той час не сприйняв зауваження старшого колеги. У відповіді на лист він підкреслив, що зробив висновок про творчість радянського вченого на основі негативної публікації останнього: “Я не знаю про поведінку Рубача в 1920 рр. – але знаю його гасло про Грушевського в Історичній енциклопедії” [19, с.366].

З часом, з набуттям життєвого досвіду, Л. Винар перестав бути занадто категоричним. Цю думку підтверджує аналіз, зроблений О. Ясем, який розцінив оцінки вченого у закордонній періодиці як елемент діалогу між двома гілками української історіографії у цікавій спробі виявити оцінку діяльності та праць відомого вченого, багатолітнього редактора “Українського історичного журналу” Федора Павловича Шевченка вченими діаспори [3, с.117-125]. Значною мірою справедливим є твердження дослідника про те, що усвідомлення умов і обставин, в яких працювали історики в радянській Україні навіть у добу хрущовської лібералізації, сталося в діаспорі набагато пізніше [3, с.19]. Але ми додали б тут, що йдеться, швидше, про зміну поглядів Л. Винара на основі оцінки однієї ж праці від 1966 до 1984 р. Зокрема, у 1966 р. тридцятичотирирічний вчений досить критично оцінив статтю Ф. Шевченка про повернення М. Грушевського в радянську Україну, не прочитавши “між рядками” її дійсного змісту та значення. За 16 років, у 1982 р., він оцінив її інакше, зауваживши, що Федір Павлович першим серед дослідників посилався на матеріали Грушевського з київських архівів, а в 1984 р. вже кваліфікував статтю Ф. Шевченка як спробу реабілітації М. Грушевського.

Дуже уважно на основі публікацій “Українського історичного журналу” та інших фахових видань відстежувалися події, що відбувалися в радянській науці й науково-громадському житті та згадки про нові видання. При цьому підкреслимо, що в рецензіях радянські дослідження оцінювалися з точки зору науковості, об’єктивності, джерельного підґрунтя, відповідності концепції українського історичного процесу М. Грушевського, так само, як і дослідження авторів з діаспори та неукраїнських. На основі найважливіших публікацій журналу спробуємо визначити основні складові “діалогу” двох гілок української історіографії.

З великою цікавістю на основі в першу чергу публікацій “Українського історичного журналу” редколегія “Українського історика” намагалася стежити за процесами, що відбувалися в радянській історичній науці, враховуючи при цьому й зміни у самому виданні. Позитивно оцінено створення у 1966 р. Українського товариства охорони пам’яток історії та культури та його діяльність на чолі з К. Дубиною. При цьому було висловлено сподівання про те, що новостворена установа зможе зупинити руйнування українських культурно-історичних пам’яток [20, с.186-187]. Як великий позитив було відзначено зафіксовані в “Українському історичному журналі” спроби підняти питання про необхідність видання історичної бібліографії з історії УРСР [21, с.89], про створення історичного атласу України [22, с.105], запланований біо-бібліографічний словник “Історики-науковці Радянської України”, започаткування публікації “Бібліографії бібліографів з історії Української РСР” [23, с.130-131] тощо.

Завжди в журналі діаспори відзначалося як позитив появу публікацій джерельних матеріалів: збірки документів про Визвольну війну українського народу [22, с.88], “Літопису Самовидця”, підготовленого Я. Дзирою [24, с.140-141] та ін. Дуже високо було оцінено видання збірників “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Середні віки на Україні”, “Джерела з історії України” (єдиний випуск – вищезгадане видання “Літопису Самовидця”). Відзначалися й дискусії навколо проектів видання синтезів історії України, підготовлених співробітниками Інституту історії, обговорення на конференціях та теоретичних семінарах питань опрацювання допоміжних історичних дисциплін. В аналізі виданої у 1967 р. “Історії Української РСР”, зробленому М. Жданом, було відзначено зміни, пов’язані із усуненням “культу особи”. Автор запропонував провести її докладний аналіз, щоб з’ясувати не лише відповідність історичним джерелам, а й оцінити її “під кутом зору тих рушійних сил і директив партійних вождів, що ними керувались українські науковці, працюючи над переробленням “Історії” [25, с.151].

Згадки про "Український історичний журнал" як провідне фахове видання України друкувалися постійно. При цьому у 1966 р. на рівні рецензії було розглянуто окремих випуск видання, в якому, крім "пропагандивних статей, що не мають нічого спільного з історичною наукою", було відзначено ті публікації, що мали наукову вартість [26, с.120-121], але при цьому наголошувалося, що в радянському журналі "майже цілком ігнорується проблематика української княжої доби" [26, с.121].

Зауваживши, що з 7-го числа "Українського історичного журналу" головним редактором було призначено замість Ф.П. Шевченка колишнього директора Інституту історії К. Дубину, а також інші зміни у складі редакційної колегії, було висловлено припущення, що ці зміни стоять правдоподібно у безпосередньому зв'язку з поміщенням на сторінках "Українського історичного журналу" статті О.І. Лугової "Про становище в Україні в період капіталізму", в якій історик "відважно і джерельно висунула питання колоніального становища України в Російській імперії і русифікаційної політики царського уряду" [27, с.154]. Характеризуючи статтю, рецензент зауважив, що сподівався розгорнення на сторінках журналу наукової дискусії на зазначену тему, але появилася лише замовна стаття С.Я. Борового [28, с.138]. Важливість і нетрадиційність статті О. Лугової підкреслюють й сучасні дослідники української радянської історіографії, хоча й не знаходять безпосереднього зв'язку між її публікацією та зняттям Ф.П. Шевченка з посади [18, с.280-283; 3, с.121]. В "Українському історичному журналі" було зроблено припущення, що журнал "взяв тверду партійно-пропагандивну лінію під наглядом покійного Дубини й інших радянських істориків-апаратників" [27, с.154]. В "Хроніці" було відзначено й смерть К. Дубини, а також повідомлено про арешти інтелігенції.

В ювілейній статті до десятиліття журналу Товариства у 1973 р. було також згадано доробок колег в Україні. При цьому відзначалося, що "...на сторінках УІЖ біля 90% матеріалу присвячується партійно-пропагандистським матеріалам, які не мають жодного відношення до історичного наукового дослідження. Лише дуже рідко в цьому офіціозі появляються вартісні історичні праці, але і в них автори часто змушені сплачувати данину комуністичній ідеології" [29, с.7]. Це спостереження було досить критичним, але воно підтверджене й сучасними українськими дослідниками, які вважали, що тут "превалювали дослідження з історії радянського періоду – адже перед істориками стояло партійне завдання "кріпити зв'язок історичної науки з життям" [30, с.23].

За кілька років було відзначено в "Українському історичному журналі" й 20-ліття "Українського історичного журналу". При цьому головна увага приділялася не скільки загальному аналізу публікацій, скільки розгляду тих ознак видання, що свідчили про посилення впливів на нього русифікаційних процесів, які відбувалися в Україні. В короткому повідомленні було охарактеризоване видання як партійне і ненаукове, відзначалося зникнення англомовного змісту, що подавався до 1976 р. Також було зауважено, що за чутками, завдяки виданню "Українського історика" "Український історичний журнал" зберіг свою україномовність [31, с.127]. Одночасно на основі інформаційної публікації в "Українському історичному журналі" про доповідь В.П. Чугаєва було стисло проаналізовано підсумки діяльності секції історії, філософії та права АН УРСР. Найціннішою серед виданих книг було названо працю Я. Ісаєвича про Івана Федорова та розвиток книгодрукування на Україні. Висновок редактора "Українського історика" був однозначним: "Не улягає сумніву, що під сучасну пору в Україні відбувається чергова нагінка істориків і суспільствознавців, які працюють над темами, які не вкладаються в постанови і рішення тов. Брежнєва. [...] Саме тому не появилася цілий ряд історичних монографій, які тематично не відносяться до 20 стол. і які були заповіджені в офіційному книжковому каталозі на 1977 рік" [32, с.127].

В "Українському історичному журналі" та інших виданнях робилися спроби загальних оцінок тогочасного стану материкової історичної науки. З великою увагою було опрацьовано дослідження відомого київського дослідника А. Санцевича "Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії" (К., 1967). І хоча рецензент (Л. Винар) оцінив автора як "історика-оптиміста", було відзначено, що в праці можна знайти важливі дані, які підтвердили висновки вчених діаспори про стан історіографії в радянській Україні. Зокрема, йшлося про занепад історичної бібліографії, історичної географії, відставання у розвитку джерелознавства стосовно вивчення "поточного діловодства", перевагу фактографічних досліджень над аналітичними [33, с.158]. Підкреслено було й спостереження київського історика щодо стану всесоюзної історіографії в контексті дослідження історії України, зокрема те, що останній приділяється мало уваги в історіографічних узагальненнях, в яких переважно згадуються російськомовні дослідження. Оцінюючи перший випуск важливого видання "Історіографічні дослідження в Українській РСР", М. Ждан відзначив, що більшу частину складають статті, що тематично та методологічно відповідають встановленому пропагандистському стандарту, але назвав низку публікацій, що від стандарту "відхилилися": Я.І. Дзири, Л.А. Коваленка, І.М. Гапусенка, М.Ю. Брайчевського. Позитивом рецензент вважав і вміщення в книзі бібліографії української історіографії 1956 – 1965 рр. [34, с.111-113]. Примітно, що М. Ждан охарактеризував не лише саму збірку, а й рецензію Я. Дашкевича, поміщену в "Українському історичному журналі", в якій з позитивного боку його увагу привернули деякі зроблені оцінки.

Неодноразово вчені діаспори наголошували на руйнівних процесах, що відбулися в материковій історіографії у 1970-х рр. У статті-доповненні до праці про завдання української історіографії, передрукованій з нагоди 15-ліття журналу "Український історик" О. Оглоблин звернувся до аналізу співвідношення стану двох гілок історичної науки, стверджуючи, що у 1963 р. вчені в діаспорі відкидали думку про те, що вільна українська історіографія є антитезою до історіографії радянської, сподіваючись на її розвиток у майбутньому. Висновок, до якого прийшов дослідник, вірно віддзеркалив ситуацію, що склалася в радянській науці після 1972 р.: "Не лише окремі теми й важливі проблеми відсувалися й скреслювалися з планів наукових інституцій, а й цілі періоди історії України (фактично всі, аж до революції 1917 року) наглухо закривалися для українського дослідника, переходячи в монопольне володіння істориків російських. [...].

Відомі і заслужені історики усувалися з редколегій видань, з наукових інституцій, з громадського життя. Один по одному, а іноді цілими групами (зокрема в 1972-73 рр.) відходили в небуття і забуття старші, більш досвідчені й кваліфіковані історики...” [35, с.62-63].

Л. Винар, аналізуючи розвиток материкової історіографії, проаналізував зовнішні впливи на цей процес після смерті Й. Сталіна: “У 1956 році, після 20-го Конгресу КПСС, наступив період десталінізації в українській історіографії. Він тривав приблизно до 1964 року, а згодом мав своє органічне продовження у т.зв. “добі Шелеста” (1963 – 1972). Петро Шелест, перший секретар ЦК КПУ і член Політбюро ЦК КПСС, провадив в Україні “свою” комуністичну політику і пропагував “український советський патріотизм”. Він також, до певної міри, сприяв розвитку української культури. За ці його “націоналістичні ухили”, а також завдяки його особистим непорозумінням з Леонідом Брежневим – Шелеста усунули з його керівного посту в Україні і замінили Щербицьким – прихильником Брежнева. З усуненням Шелеста кінчається період постсталінської відлиги в українській історіографії” [36, с.162].

Л. Винар дав дуже точну характеристику процесів, що відбувалися у 1960-х – 1970-х рр. в материковій історіографії. Він слушно відзначив позитивні риси материкової історіографії 1960-х – поч. 1970-х рр.: “...треба ствердити, що в 1960-х роках українські советські історики, незважаючи на марксистсько-ленінську методологію, видали чимало вартісних монографій і колекцій історичних джерел. Також головню завдяки Іванові Крип'якевичу і Ф.П. Шевченкові – цих двох визначних організаторів наукової історичної праці – в Україні зачали появлятися вартісні історичні періодики, а також підховалося [було виховане. – А.А.] нове покоління істориків. В українській советській історіографії появилася нова течія істориків-ревізіоністів [термін вперше застосовано Л. Винарем. – А.А.], які намагалися не лише частинно реабілітувати деяких заслужених українських дореволюційних істориків (напр., М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького, Д. Багалія і других), але також старалися підважити офіційну схему української советської історії” [37, с.6]. З іншого боку, він підкреслив зміни, що відбулися в материковій історіографії у 1972 – 1978 рр., наголошуючи на тому, що вона розвивається на основі рішень 23-25 з'їздів комуністичної партії, що призвело до повернення до старих радянських концепцій “возз'єднання”, “спільного походження” українців та росіян, “віковичної дружби” народів, що розвинулася у нову історичну форму – “радянський народ” [38, р. 17]. До цих висновків, а також до висновку про створення нового “культу Брежнева”, що включає багато “нео-сталіністських” складових, дослідник прийшов на основі аналізу публікацій “Українського історичного журналу” протягом останніх п'яти років та найновішого на той час видання “Історії Української РСР”. Показником погрому материкової історіографії в цей час вчений вважав припинення публікації високо оцінених у той час в діаспорі серійних видань “Історичні джерела та їх використання”, “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Середні віки на Україні” та ін., припинення після одного випуску серії “Джерела з історії України”, в якій так і не було видано літописи Г. Грабянки, С. Величка, про підготовку яких вже повідомлялося. До цього автор додав те, що так і не було видано бібліографію історії України та “Історичний атлас України” та інші видання [36, с.163]. Негативно було оцінено й адміністративні зміни, що відбулися в Інституті історії, Інституті археології, Центральному державному історичному архіві, в редакції “Українського історичного журналу”. Було відзначено вплив на процеси, що відбувалися в історіографії, зміни політичного керівництва України, де П. Шелеста замінив В. Щербицький [38, р.18]. У 1981 р. журнал Товариства повернувся до оцінки “Українського історичного журналу” – тут було опубліковано статтю Мирослава Мельника, в якій було зазначено, що “після упадку Шелеста, журнал цей так змінився, що його тепер аж ніяк не можна назвати українським журналом. Під сучасну пору він є україномовним журналом імперії та її комуністичної партії” [39, с.221]. Питання російськомовності української науки завжди було дуже важливим для вчених діаспори, які негативно сприймали русифікаційні процеси в Україні.

Отже, дослідники в діаспорі на основі материкових книжкових видань та публікацій “Українського історичного журналу” прийшли до вірних висновків про ситуацію в материковій історичній науці, що сьогодні підтверджується й науковцями в Україні [40, с.28-47; 41; 42, с.3-33]. Зокрема, відомий дослідник радянської історіографії О. Рубльов через багато років фактично підтвердив спостереження Л. Винара: “Якщо хрущовська “відлига” й відомі рішення XX з'їзду КПСС зняли певні обмеження часів сталінського режиму, то рівень цієї щойно набутої “свободи” був відверто недостатнім для повноцінного вивчення історичної минушини України. Крім того, невдовзі брежневський неосталінізм з його ідеологічними обмеженнями знову повернув вітчизняну історіографію до прокрустового ложа пропагандистських схем й суслівської теорії єдиного “советського” народу” [42, с.31].

Значну увагу дослідники в діаспорі приділяли вивченню висвітлення окремих наукових проблем та дослідницьких напрямів у материковій історіографії. Їх оцінки робилися не лише на сторінках “Українського історика”, а й під час наукових конференцій. Таке обговорення відбулося на конференції УІТ під час з'їзду Американської історичної асоціації і йшлося про стан дослідів ранньої історії України, українського середньовіччя, історії XIX століття, українського права та політичних наук. Проведений аналіз дозволив підкреслити брак досліджень зазначеної тематики, і не лише в материковій історіографії. Одночасно стосовно останньої М. Жданом було підкреслено здобутки 1960-х рр., але зауважено, що в Україні дослідженню історії середньовіччя заважають: 1) концепція “давньоруської народності”; 2) концепція “історичної закономірності” та 3) нехтування або перекручування впливів церкви на формування української культури” [43, с.149].

Відзначаючи негативні риси у розвитку радянської історіографії, члени УІТ намагалися підкреслити її позитиви. В цьому сенсі привернула увагу публікація “Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов”, підготовлена Я. Дашкевичем. Оцінена в цілому позитивно, книга викликала два головних зауваження Л. Винара: чому переклади документів зроблено російською і подано без публікації

оригінальних текстів [44, с.129]. Позитивною була й рецензія Л. Винара [за підписом Р.Д. – Роман Дорик. – А.А.] на четвертий випуск збірника “Історичні джерела та їх використання”, яка завершувалася висновком, що свідчить про розуміння історіографічної ситуації в Україні: “Без уваги на те, що автори в своїх працях часто сплачують данину марксистові, треба підкреслити значний їх вклад у наукове опрацювання тематики українських допоміжних історичних дисциплін, яке до недавнього часу було доволі занедбане” [45, с.130]. Серед інших праць увагу дослідників з діаспори привернула також публікація “першої спроби в Україні написати обширну історію селянства”. І тут при оцінці було зроблено скидку на ситуацію: “У загальному можна сказати, що у цій колективній роботі, зокрема у першому томі, зібрано багато фактичного матеріалу – хоч і подано його у відповідній інтерпретації. Однак ця ідеологічна надбудова і деякі узагальнення критичного діяча не будуть бентежити” [46, с.198]. В подібному ключі було охарактеризовано багато різноманітних видань, що дає змогу зробити висновок про намагання об’єктивно оцінити доробок материкових вчених, з врахуванням умов, у яких їм доводилося працювати та відзначенням позитивних складових цих досліджень і їх значення для розвитку науки.

Різно було сприйняте заплановане відзначення 325-ліття “возз’єднання” України з Росією – Переяславського договору, яке було спрямоване на поглиблення русифікації України. В статті Л. Винара в “Хроніці” журналу за 1978 р. відзначення цієї річниці було справедливо пов’язане з прийняттям нової версії конституції СРСР, прийнятої 7 жовтня 1977 р., в якій було наголошено створення “нової історичної спільноти – радянського народу” і підтримано традиційні міфи про спільне походження російського та українського народів, їх “нерозривну” дружбу та позитивний вплив “старшого брата” на розвиток української культури та український політичний процес [47, с.139-140]. З боєм було відзначено посилення русифікаційного процесу, пов’язаного як із “вдосконаленням” вивчення російської мови, так і збільшенням кількості публікацій нею. Розуміючи, що в Радянському Союзі найбільше будуть рахуватися з публікаціями американських чи канадських інституцій, а не українських “буржуазних націоналістів”, Л. Винар підкреслив потребу англійськомовних видань Канадського інституту українських студій [далі – КІУС. – А.А.] та Українського наукового інституту Гарвардського університету, присвячених проблемі посилення процесу русифікації в Україні. В статті було відзначено створення в Україні Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР на чолі з А.М. Шлепаковим, де існував також сектор проблем зарубіжних ідеологічних течій. Припускаючи зацікавленість політичних сил в СРСР архівами та діяльністю українських наукових установ, Л. Винар виступав проти прийняття українськими науковими інституціями вчених з радянської України.

Одночасно, були й безпосередні спроби частини інтелектуалів діаспори встановити наукові контакти (на державному рівні) з вченими України, неоднозначно зустрінуті в самій діаспорі [48, с.875-903; 49, с.208-294]. Зокрема, у Івана Лисяка-Рудницького та чеського філолога, українознавця Ореста Зілінського виникла ідея організації серії лекцій американськими та канадськими вченими (в першу чергу це мали бути вчені українського походження) в Україні. Ця ідея була навіть обговорена канадським дослідником з радянськими чинниками, але реалізована, на жаль, не була. В цілому бажання, хоч і не реалізоване, встановлення співпраці з радянською стороною, свідчить про готовність частини представників української закордонної історіографії до безпосередньої співпраці.

Дуже позитивно у 1979 р. було сприйняте членами Товариства звільнення і приїзд 27 квітня до США історика-дисидента Валентина Мороза. Ця постать в той час сприймалася як символ боротьби українських вчених за незалежну історичну науку під тоталітарним режимом. В “Українському історичному” було опубліковано замітку про приїзд В. Мороза до США, де згадувалося, що його було запрошено стати членом Товариства [50, с.167-168]. Опіку над перебуванням вченого-дисидента поза Україною взяв на себе Український конгресовий комітет Америки [51, лист Л. Винара до І. Базарка від 14.05.1979], а члени УІТ продовжували спілкування, запрошуючи вченого-дисидента до співпраці в різних проектах [52]. В 1981 р. в “Українському історичному” було опубліковано статтю іншого відомого українського дисидента-історика Ю. Бадзя “Знищення і русифікація української історії в советській Україні” [53, с.83-87]. В 1983 р. було в журналі з’явилася науково-публіцистична стаття “Живий хозарський слід на Україні”, присвячена вивченню невеликої чисельно етнічної групи караїмів юриста з України Є. Крамара – автора багатьох історичних праць. Цю статтю було одержано від відомого організатора підтримки правозахисного руху в діаспорі, власника видавництва “Смолоскип” О. Зінкевича. В передмові до публікації в “Українському історичному” стверджувалося, що стаття друкується без відома автора – це був крок для забезпечення останнього від переслідування на батьківщині. Власне, співпраця з дисидентами певною мірою також уможливила уточнення поглядів на ситуацію, що склалася в Україні.

В 1986 р., з початком перебудови, в “Українському історичному” з’явилися оцінки нових історіографічних процесів, нових видань – “Записок НТШ”, що видані були у Львові. Останні були оцінені “з одного боку як повернення до традицій кінця минулого сторіччя, а з другого як новий етап у науковому житті України” [54, с.182]. В цей час з’являється й дещо нова назва в частині рубрики “Хроніка” – “Хронікальні нотатки”, де друкувалися короткі повідомлення про новини наукового та культурного життя. Серед них значна частина стосувалася виступів українських материкових письменників та культурних діячів в захист рідної мови і культури, які в цілому свідчили про початок змін в культурному житті України, пов’язаних із перебудовою, які викликали величезну цікавість дослідників діаспори.

Але закордонні вчені дуже добре бачили, що зміни практично не стосуються історичної науки. У рецензії (яка вперше була оприлюднена як доповідь на конференції Наукової ради при СКВУ 22 листопада 1988 р. під час конгресу СКВУ) на перший том “Истории государства и права Украинской ССР”, виданий в Києві у 1987 р. Інститутом держави та права АН УРСР відомий канадський дослідник Ю. Книш звертає увагу на продовження слідування “Тезам 1954 р.” в трактуванні історії України і наголошує на потребі виховання

українських медієвістів [55, с.95-98]. Багато уваги в рецензійному відділі в цей час присвячувалося виданням і публікаціям, що стосувалися раніше заборонених тем і здійснювалися переважно в газеті "Літературна Україна", львівському журналі "Жовтень", київському "Радянське літературознавство", "Дніпро" та інших виданнях, переважно не пов'язаних з історичною наукою. Для наукової фіксації змін, що відбувалися в Україні, в журналі було започатковано нову рубрику "Документація", в якій друкувалися документи, що "фіксували добу" – зокрема, матеріали Народного руху за перебудову [56, с.177] та ін.

Чим більше відбувалося в Україні змін, про які приходила інформація, чим більше розкривалося можливостей контактів з українськими материковими вченими – тим більшими були перспективи співпраці. В 1988 р. у співпраці з Науковою радою при Світового конгресу вільних українців було створено комісію, що мала займатися вивченням життя та діяльності М. Грушевського, а також виданням його творчої спадщини. Членами Комісії стали М. Антонович, Л. Винар (голова), І. Каменецький, Ю. Книш, Ф. Сисин, Т. Приймак, О. Субтельний, Д. Штогрин. Вперше до комісії було включено представника з України – її членом став київський дослідник Сергій Білокінь, який в той час відвідав США, особисто познайомився з багатьма вченими діаспори, в тому числі і з Л. Винаром. Саме він першим привіз в Україну примірники журналу "Український історик". Крім того, було заплановано окрему сесію на щорічній українознавчій конференції в Урбана-Шампейн, присвячену оглядові тогочасного стану дослідження постаті М. Грушевського в Україні та на Заході з доповідями М. Антоновича, С. Білоконя та Л. Винара. Було заплановано також низку видань: 1) М. Грушевський. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви в них основних питань українознавства; 2) збірник наукових праць М. Грушевського за 1920-х років; 3) М. Грушевський, "На порозі Нової України"; 4) "Матеріали до дослідження діяльності Української Центральної Ради"; 5) однотомник архівних матеріалів про М. Грушевського з відповідною бібліографією; 6) "Спогади сучасників М. Грушевського" та ін. Плани видання спадщини М. Грушевського в Україні було обговорено з секретарем Археографічної комісії Академії Наук в Києві Геннадієм Боряком та з С. Білоконом, який тоді був співробітником Археографічної комісії. УІТ також у питаннях видання спадщини М. Грушевського співпрацювало з КІУС – Центром історії України ім. П. Яцика, де в цей час було заплановано англomовне видання "Історії України-Руси" М. Грушевського [57, с.108]. Пізніше контакти розширювалися, а в 1990 – після зустрічі вчених на конгресі МАУ – встановилася співпраця між дослідниками з колишніх двох сторін "залізної завіси".

Отже, говорячи про "протистояння" двох гілок української історіографії у 1960-х – 1991 рр., потрібно розділяти офіційний та науковий рівні "діалогу". Дослідники в діаспорі були добре ознайомлені і розуміли ситуацію, що існувала в різні періоди в советській історіографії, шанували вчених, які намагалися зберегти і помножити традиції української науки, проводити дослідження й публікувати матеріали й праці, які виходили за рамки чи були на межі дозволеного. З відродженням української державності розпочалась активна співпраця з материковими вченими та установами.

Джерела та література

1. Атаманенко А.Є. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. – Острого, 2010.
2. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.
3. Ясь О. Ф.П. Шевченко та його науковий доробок: погляд з того боку "залізної завіси" / О. Ясь // "Істину встановлює суд історії". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Національна академія наук України, Інститут історії України. – Т.2: Наукові студії. – К., 2004. – С.15. Передрук див.: Український історичний журнал. – 2004. – №4.
4. Рецензії – Reviews // Український історик. – 1999. – Ч.1(140): Показчик змісту за роки 1963 – 1997.
5. Магунь М. Наукова конференція до 40-ліття УІТ у Львові / М. Магунь // Український історик. – 2005. – Ч.2-4.
6. Дашкевич Я. Для Омеляна Прицака. Мемуарний жмуток до 75-річчя / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-е вид., випр. і доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція "Піраміда", 2007.
7. Корибут С. [Дашкевич Я.] Дослідження з джерелознавства Східної Європи / С. Корибут [Я. Дашкевич] // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №6.
8. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. "Листування". – Спр. "М. Чубатий".
9. Архів Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки (Стемфорд, США). – Архів "Професор Микола Чубатий". – Вох 1 (А-Г).
10. Винар Л. Наше листування (З приводу 70-ліття основника УІТ в Острозі / Л. Винар // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Університет "Острозька академія", Українське історичне товариство / ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острого; Нью-Йорк, 1999.
11. Архів УІТ (архів О. Оглоблина). – Ф. "Листування". – Спр. "В. Дубровський".
12. Войценко О. XIII Міжнародний конгрес історичних наук і подорож по Україні 1970. – Вінніпег; Київ: УВАН в Канаді, 1970.
13. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. "Листування". – Спр. "А. Жуковський".
14. Архів УІТ (архів М. Ждана). – Ф. "Листування". – Спр. "Л. Винар".
15. Архів УІТ (архів М. Ждана). – Ф. "Листування". – Спр. "о. Ізидор Патрило".
16. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк: Вид-во ООЧСУ. – 1963.
17. Архів УІТ (архів Л. Винара). – Ф. "Листування". – Спр. "О. Оглоблин".
18. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009.
19. Атаманенко А. З листів Олександра Оглоблина про Михайла Грушевського / А. Атаманенко, Л. Винар // Український історик. – 2006/2007. – Ч.4/1-2.
20. Від редактора "Українського історика" // Український історик. – 1968. – Ч.1-4.
21. Хроніка // Український історик. – 1965. – Ч.1-2.
22. Хроніка // Український історик. – 1965. – Ч.3-4.
23. Хроніка. Видавництва і видання // Український історик. – 1966. – Ч.1-2.

24. Мацьків Т. Літопис Самовидця. [Рец.] / Т. Мацьків // Український історик. – 1976. – Ч.1-4.
25. Ждан М. Історія Української РСР. [Рец.] / М. Ждан // Український історик. – 1968. – Ч.1-4.
26. Бібліографічні нотатки // Український історик. – 1965. – Ч.1-2.
27. Хроніка. Вістки з України // Український історик. – 1967. – Ч.3-4.
28. Л.В. [Винар Л.]. О.І. Лугова. Про становище... [Рец.] / Л. Винар // Український історик. – 1967. – Ч.3-4.
29. Винар Л. З перспективи десятих років: "Український історик", 1963 – 1973 / Л. Винар // Український історик. – 1973. – №3-4.
30. Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України (1936 – 2006) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.
31. Хроніка. Вісті з України. Двадцятиліття "Українського історичного журналу" // Український історик. – 1977. – Ч.3-4.
32. Хроніка. Вісті з України. Відділ історії, філософії та права Академії Наук УРСР // Український історик. – 1977. – Ч.3-4.
33. Винар Л. А.В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. [Рец.] / Л. Винар // Український історик. – 1967. – Ч.3-4.
34. Ждан М. Історіографічні дослідження в Українській РСР. [Рец.] / М. Ждан // Український історик. – 1969. – №4.
35. Оглоблин О. З перспективи 15 років / О. Оглоблин // Український історик. – 1978. – Ч.4.
36. Винар Л. Думки про "Українського історика" і сучасний стан української науки / Л. Винар // Винар Л. "Український історик": 40 років служіння нації. 1963 – 2003. Статті і матеріали / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2003.
37. Винар Л. "Український історик" і сучасний стан української науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980.
38. Wynaar L. The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview. Reprinted from Nationalities Papers, Vol.VII, No 1.
39. Мельник М. Український історичний журнал [Рец.] / М. Мельник // Український історик. – 1981. – Ч.1-4.
40. Гуржій О. На чолі редколегії "Українського історичного журналу" / О. Гуржій, Л. Капітан // "Істину встановлює суд історії". Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Національна академія наук України, Інститут історії України. – Т.2: Наукові студії. – К., 2004.
41. Інститут історії України НАН України. 1936 – 2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.
42. Рубльов О.С. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977) / О.С. Рубльов // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Документи і матеріали / Національна академія наук України, Інститут історії України. – К., 2007.
43. Ждан М. Стан дослідів українського середньовіччя (резюме) / М. Ждан // Український історик. – 1972. – Ч.1-2.
44. Винар Л. Я. Дашкевич. Українско-армянские связи в XVII веке. [Рец.] / Л. Винар // Український історик. – 1969. – №4.
45. Р.Д. [Винар Л.]. Історичні джерела та їх використання. [Рец.] / Л. Винар // Український історик. – 1969. – №4.
46. Б.В. [Винар Б.]. Історія селянства України. [Рец.] / Б. Винар // Український історик. – 1970. – №1-3.
47. Хроніка. Вісті з України // Український історик. – 1978. – Ч.4.
48. Грицак Я. "... Холодну війну розхолодити..." (З історії спроб нав'язання контактів між українськими інтелектуалами з США та УРСР у 1965 – 1971 рр.) / Я. Грицак // Marra Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 1996.
49. Кравченко В. Листування Романа Шпорлюка з Іваном Лисяком-Рудницьким і Юрієм Шевельовим (1962–1982 рр.) / В. Кравченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 9-10: Спец. вид.: Patria. – Харків: ТОВ "НТМТ", 2008.
50. Хроніка. Історик Валентин Мороз на волі // Український історик. – 1979. – Ч.1-4.
51. Архів УІТ. – Ф. "Листування". – Спр. "УККА".
52. Архів УІТ (архів Т. Мацьківа). – Ф. "Листування". – Спр. "В. Мороз".
53. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні // Український історик. – 1981. – Ч.1-4.
54. Антонович М. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т.СХХІ. [Рец.] // Український історик. – 1986. – Ч.3-4.
55. Книш Ю. Українське середньовіччя в советській історичній науці доби М. Горбачова / Ю. Книш // Український історик. – 1989. – Ч.1-3.
56. Документація // Український історик. – 1989. – Ч.1-3.
57. Академічна комісія для вивчення діяльності і видання творчості Михайла Грушевського // Український історик. – 1989. – Ч.4.

Атаманенко А. Е. Украинская историография биполярного периода

В статье рассматриваются разные аспекты восприятия представителями украинской историографии научного вклада коллег по обе стороны "железного занавеса" биполярного периода. Доказано, что зарубежные исследователи имели доступ до советской литературы, что оценка советскими учеными творчества ученых диаспоры зависела от линии коммунистической партии. Одновременно ученые эмиграции довольно объективно оценивали творчество коллег. Во времена "железного занавеса" со стороны украинских зарубежных ученых были сделаны официальные попытки установить непосредственный контакт с советской наукой.

Ключевые слова: "железный занавес", историография биполярного периода, советские коллеги, украинская зарубежная историография.

Atamanenko A. E. The Ukrainian historiography of the bipolar period

In this article the author reviews various aspects of Ukrainian historiographers' perception of the scholarly achievements of colleagues on both sides of the "iron curtain" during the bipolar period. It is proven, that Diaspora researchers had access to the soviet literature. It is acknowledged, that the Soviet scholars' opinions on the scholarly works of Diaspora depended on the directive of the Communist party. However, the scholars in emigration assessed creativity of the Soviet colleagues rather objectively. During the 'iron curtain' period Ukrainian scholars in emigration attempted to establish a direct contact with the soviet science.

Keywords: "iron curtain", historiography of the bipolar period, Soviet colleagues, Ukrainian scholars in emigration